

Kova su sionizmu ir žydų emigracijos ribojimas sovietinėje Lietuvoje

1941 m. birželio 23 d. Sovietų Sąjungai staigus ir nelauktas Vokietijos puolimas, staigus fronto linijos slinkimas į rytus, vokiečių antisemitinė orientacija ir siekis sunaikinant žydus į genocido vykdymą įtraukti ir vietinius gyventojus davė savo vaisių. Iš gausios Lietuvos tarpukario žydų bendruomenės holokaustą išgyveno viso labo 5 proc. asmenų. Šį procentą sudarė: a) jaunimas, kuris dėl savo ryžto, mobilumo ir ištvermingumo buvo pajėgus skubiai pasitraukti į SSRS gilumą pirmosiomis karo dienomis, b) komunistinės orientacijos asmenys dalyvavę okupacinio režimo administracinėje veikloje su sovietiniu aktyvu pasitraukę į SSRS gilumą, c) geto kankiniai, iš esmės sionistai, bundistai ir jidišistai, pasitraukę iš getų 1943 m. ir prisijungę prie sovietinių partizanų būrių, veikusių Lietuvos-Baltarusijos pasienyje.

1944 m. karo frontui slenkant atgal į Vakarus į Lietuvą sugrįžo žydai pabėgėliai iš SSRS. Pirmieji į Lietuvą grįžo komunistiniam aktyvui priklausę asmenys, bei Lietuviškosios šešioliktosios divizijos kariai. Į Lietuvą, su Raudonąja Armija, kartu grįžo ir išlikę getų kovotojai, kovoję sovietinių partizanų būriuose. Sugrįžusieji su siaubu aptiko, kad kadaise buvusios didingos žydų civilizacijos tėra išlikę tik griuvėsiai. Sunku buvo protu suvokti įvykusios tragedijos mastą, daugumai Lietuvos žydų iš pat pradžių nekilo jokių abejonių, jokių jų gyvenimas vargiai bus beįmanomas šalyje, tapusioje kapais šimtams tūkstančių jų tėvynainių. Dauguma sugrįžusiųjų, ypač tikrieji tarpukario sionistinių organizacijų atstovai kaltę už šalies žydus ištikusią katastrofą priskyrė lietuvių tautai ir nusprendė emigruoti iš šalies.

Pirmiausiai išėjimo kelią pasirinkti nusprendė buvę geto kaliniai patyrę ypatingus žiaurumus vokiečių okupacijos metais. Būtent jie, pirmieji, ėmėsi organizuoti sionistinį judėjimą Lietuvoje bei žydų emigracijos iš Lietuvos į Lenkiją kelius. Buvęs Vilniaus geto kovotojas Aba Kovneris, 1944 m. nuvyko į Lenkiją, kur nuo 1944 metų jau veikė įsikūrusi sionistinė organizacija *Mosad-Alija Bed*, turėjusi organizuoti išlikusių gyvų žydų tautybės gyventojų persikėlimą iš SSRS į Lenkiją, po to iš Lenkijos į Palestiną. Iš Lodzėje įsikūrusio sionistų organizacinio centro į SSRS vidurinės Azijos miestus – Taškentą ir Bucharą – buvo pasiūsti du emisarai turėję agituoti žydų tautybės asmenis už emigraciją iš šalies. Analogiškai buvo imtasi ir žydų emigracijos ir iš SSRS vakarinių teritorijų, Lietuvos, Latvijos, Baltarusijos, Ukrainos organizavimo: buvo paskelbta apie operaciją *“Bricha”* (Pabėgimas) bei imtasi realaus organizacinio darbo, kurio dėka 1944 m. pabaigoje Lietuva tapo pagrindiniu žydų emigracijos iš SSRS ir tranzito punktu.

Pirmasis žydų sionistinės veiklos bei emigracijos iš sovietinės Lietuvos etapu turėtume laikyti 1944 m. - 1945 m. gruodžio mėnesį, kuomet norintys palikti šalį žydai lengvai pasimesdavo kitų tautų asmenų, grįžtančių iš Lenkijoje bei Vokietijoje buvusių koncentracijos stovyklų, bangose. Šio etapo pradžioje SSRS – Lenkijos sieną žydai pervažiuodavo pasislėpę sunkvežimiuose, vėliau kirsdavo nelegaliai, padedami profesionalių kontrabandininkų arba kitaip už pinigus organizuodavo savo bei artimųjų pergabenimą. Antrasis žydų sionistinės veiklos Lietuvoje ir emigracijos etapas truko nuo 1945 m. gruodžio iki 1946 m. pavasario ir pasižymėjo bandymais lietuvių žvejų pagalba išvykti į Švediją (9, 171) bei nelegaliu Lietuvos SSR sienos su Lenkija kirtimu ir tolesne emigracija iš Lenkijos tuometine Čekoslovakijos teritorija į Vokietiją.

Trečiasis sionistinės ir emigracinės veiklos etapas prasidėjo 1946 m. pavasarį ir truko iki 1949 m. Šiuo laikotarpiu, žydai sionistai, pasinaudodami Lenkijos piliečių repatriacija, stengėsi įvairiais būdais įsigyti Lenkijos pilietybę “įrodančius” dokumentus ir taip emigruodavo iš šalies. Žydų kilmės jaunuoliai vesdavo lenkaites merginas, dalis merginų žydžių išvyko ištekėjusios už Lenkijos piliečių. Šiais bei kitais “legaliais” būdais pasinaudoję nuo 1946 m. pavasario iki liepos mėn. pabaigos į Lenkiją atvyko 100 000 SSRS žydų. Bendrai imant, 1944-1949 m. laikotarpiu iš SSRS į Lenkiją išvyko apie 250 tūkst. žydų. Pačiu emigracijos laikotarpiu buvo suimta keletas tūkstančių tokių pabėgėlių, buvo suimta ir keli šimtai Lietuvos žydų.

1944 – 1949 m. emigracijos laikotarpiu iš Lietuvos pavyko išvykti daliai žydų buvusių geto kovotojų, sionistų, kurių motyvacija, skirtingai nuo emigravusiųjų carinės Rusijos, arba tarpukario laikais buvo visiškai skirtinga. Pirmiausia juos slėgė skaudi holokausto patirtis. 1947 m. balandžio 14-15 d. Miunchene, vakarų Vokietijoje atsidūrusių Lietuvos žydų pirmosios konferencijos priimtas nutarimas tai liudija: “Visi lietuvių tautos sluoksniai (inteligentija, valdininkija, valstiečiai, ir t.t.) kartu su žudikais naciais aktyviai dalyvavo žudant Lietuvos žydus, ypač provincijoje” (1, 293).

Antroji iš priežasčių įtakojusi žydų emigraciją, nors ir silpniau nei tarpukariu, buvo sionistinė “žydų tautinio židinio Palestinoje” vizija, tapusi visai realia penktojo dešimtmečio antroje pusėje. Po holokausto pagaliau ir tarptautinei bendruomenei tapo suprantama, kad žydai turi teisę į savo valstybę. 1947 m. lapkričio 29 d. SNO paskelbus nutarimą dėl “žydų tautinio židinio Palestinoje” įkūrimo, sionistų svaja galiausiai tapo tikrove ir 1948 m. gegužės 14 d. Palestinoje susirinkusių sionistų iniciatyva buvo paskelbta “Izraelio nepriklausomybės deklaracija”.

Izraelio, žydų valstybės vidaus problemos, istorijos eigoje sekusios prievartos žydų atžvilgiu formos (egzilio, holokausto faktoriai) bei kita lėmė, kad naujai susikūrusi valstybė ėmėsi

orientuotis į etninių žydų sugražinimo iš diasporos kursą. Tai buvo dar viena, trečioji iš paskatų, nulėmusių Lietuvos žydų emigrantines orientacijas pirmuoju pokario dešimtmečiu.

Tuo metu SSRS, turėjusi skaitlingiausią žydų bendruomenę Europoje, siekdama savo įtakos pasaulyje didinimo ir socializmo bastiono Artimuosiuose Rytuose sukūrimo, tik susikūrus žydų valstybei, iš karto užmezgė diplomatinius santykius, žadėjo leisti vykti į Izraelį visus to trokštančius SSRS žydus. Ir dauguma Lietuvos žydų tikėjosi jog sovietinė vyriausybė leisianti jiems išvykti iš šalies be apribojimų. Tačiau SSRS nepavyko sukurti Artimuosiuose Rytuose nuo sovietinės tarptautinės politikos ir sistemos priklausomą žydų valstybę. Izraelis 1949 – 1950 m. pasirinko visiškai kitokį raidos nei socializmas kelią, ėmė orientuotis į Vakarų, pirmiausiai į JAV, todėl SSRS griebėsi antiizraelietiškos šmeižimo kampanijos tarptautiniu mastu. Kaip atsakas į žydų valstybės vakarietišką orientaciją prasidėjo ir antižydiška kampanija SSRS viduje (1951-1953 m.), kuomet žydams drausta žydiškai kalbėti gatvėse, filharmonijose, teatruose, dainuoti tautines dainas ar kepti macą (paplotėlius) Velykoms. Savo apogėjų ši kampanija pasiekė 1953 m., vadinamosios “daktarų” bylos Maskvoje metu, kuomet grupelė žydų tautybės gydytojų buvo apkaltinti žymių sovietinių veikėjų (Ždanovo, Ščerbakovo) nužudymu.

Vis gi, skirtingai nuo didžiųjų SSRS miestų, Lietuvoje masinių antisemitizmo apraiškų nebuvo. Tuo galima įsitikinti paanalizavus vedamųjų sovietinės Lietuvos dienraščių puslapius: “Tiesa”, “Sovetskaja Litva”, skirtingai nuo “Pravdos”, antisemitinėmis publikacijomis nepasizymėjo, o dauguma antižydiško pobūdžio straipsnių stalininio antisemitizmo apogėjaus metais (1953 m.) jų puslapiuose buvo perspausdinti “Pravdos” vedamieji (tam tikra dalis publikacijų paskelbtos su sovietiniu saugumu bendradarbiavusių žydų kilmės asmenų)

Po 1956 m. vasario 14 – 25 d. įvykusio SSKP CK XX suvažiavimo ir N. Chruščiovo paskelbtos Stalino asmens kulto desakralizacijos prasidėjo “atšilimo” laikotarpis, iš lagerių išėjo tūkstančiai represuotųjų, į Lietuvą grįžo ne tik dalis stalininio teroro metais įkalintų lietuvių bet ir žydų, suimtų pirmosios sovietinės okupacijos metais, bei bandžiusių pasprukti iš Sovietų Sąjungos ir suimtų 1944 – 1949 m. emigracijos laikotarpiu. Grįžę iš lagerių jie būrėsi Kaune ir Vilniuje į pasisakančių už emigraciją į Izraelį bendraminčių grupes, o jų veikla pasireiškė šventėmis “vardan Izraelio nepriklausomybės”, žydų istorijos žinių gilinimo siekiu bei kalbomis apie žydų valstybę bei pastangomis išlaikyti kultūrinės tradicijas: 1956 m. buvo įkurtas žydų dainų ir šokių ansamblis “*anachnu kan*” (Mes esame čia), dabartinėje Lietuvos Nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje atidarytas žydų knygų skyrius. Užsiimta informacijos apie žydų valstybę rinkimu, o

vėliau dalyvauta Ukrainoje - Babij Jar vietovėje šalia Kijevo, sušaudytųjų tautiečių pagerbimo minėjimuose.

Netrukus atsirado galimybių aptarti žydų teises bei padėti SSRS su Izraelio pasiuntinybės atstovais įvairių susitikimų Maskvoje (sinagogose, koncertuose) metu bei klausytis Izraelio radijo laidų, o 1956 lapkričio 5 d. Artimuosiuose Rytuose prasidėjusi Sinajaus kampanija ir Izraelio pergalė prieš arabų valstybes tik sustiprino Lietuvos žydų tautines nuostatas. O tuo metu vykstant antrai Lenkijos piliečių repatriacijos iš SSRS bangai (1956-1959 m.) ir vėl atsirado, nors ir labai nedidelė galimybė išvykti, kuria pasinaudojusi išvyko dalis Vilniaus krašto žydų.

Septintojo dešimtmečio pradžioje bei viduryje žydų tautinis, sionistinis nusistatymas vis augo, dauguma Lietuvos žydų siekė užmegzti ryšius su savo šeimų užsienyje nariais bei siekė tautiečių užsienyje moralinės bei materialinės paramos, išsiskyrė dažna emigracinių ir nacionalinių nuotaikų raiška. Tuo pačiu žydų organizacijos Vakaruose teikė materialinę pagalbą tautiečiams SSRS: siuntė pinigines perlaidas, o po 1967 m., kai SSRS “uždarų sienų” politika iš dalies pakito ir atsirado realių galimybių išvykti iš SSRS, rūpinosi kvietimais norintiems emigruoti.

Atšilimo laikotarpiui einant į pabaigą, Lietuvoje, kaip ir Rusijoje atsirado disidentinis judėjimas. Atsiradus disidentiniam judėjimui glaudūs ryšiai užsimezgė tarp Lietuvos disidentų, tokių kaip Aleksandras Štomas, Tomas Venclova ir Juozas Tumelis ir Rusijos (Aleksandras Ginzburgas) disidentų. Atsirado žydų aktyvistų ir rusų, ukrainiečių, baltarusių disidentų bendradarbiavimo pavyzdžių: Ukrainoje į žydų pasipriešinimo judėjimą įsijungė rašytojai Janis Kipnis, Nikolajus Zabiros, Minske svarbiausią vaidmenį Baltarusijos žydų disidentiniame judėjime atliko A.Rubinas.

Rusijos disidentai pasisakė už reformų SSRS viduje būtinybę, lietuviai disidentai svajojo apie Lietuvos nepriklausomybę, tuo tarpu nemaža dalis SSRS žydų iškėlė emigracijos į tautinę žydų valstybę idėją. Skirtingai nuo rusų disidentų, siekusių reformų šalies viduje, ar lietuvių, kovojusių už nepriklausomybės atstatymą, etniniai Lietuvos žydai, tikrieji sionistai, neskelbė jokių disidentinių šūkių ir visuose savo dokumentuose akcentavo neoponuojantys egzistuojančiai santvarkai. Jie baiminosi, kad dalyvavimas disidentiniame judėjime tik paskatins sistemą neleisti jiems emigruoti į Izraelį. Remiantis nuostata, kad disidentizmu laikoma kova už žmogaus teises, permainas šalies viduje, siekiu pagerinti sistemą ir gyvenimą joje, Lietuvos žydai disidentais niekada netapo, o jų kova už emigracijos galimybę buvo žymiai siauresnių tikslų judėjimas (nors su disidentų idėjomis jų kelta asmens apsisprendimo ir gyvenamosios vietos laisvo pasirinkimo tarsi ir nesikirto).

Dauguma Lietuvoje žydų, kuriems iki 1967-ųjų nepavyko išvykti iš šalies, savo ketinimo emigruoti nebuvo atsisakę. Kai tik 1967 – 1972 m. atsirado naujų galimybių emigracijai iš SSRS, dauguma jų paliko Lietuvą. Šiuo laikotarpiu vykusią žydų tautinio, sionistinio judėjimo atstovų kovą vardan emigracijos bei žydų disidentizmo apraiškų atsiradimą Lietuvoje reikia išskirti į du atskirus judėjimus bei atskirus emigracijos etapus: a) Lietuvos žydų tautinės (sionistinės) veiklos ir emigracijos į Izraelį laikotarpį, vykusį 1967-1972 m. (kuomet šalį paliko didžioji etninių žydų dalis), ir b) SSRS žydų imigracijos į Lietuvą ir emigracijos 1971-1976 m. laikotarpį, kuomet į Lietuvą atvyko ir “per ją” išvyko nemažai žydų iš įvairių SSRS respublikų. Imigrantai, pagrįdė mokslinio, techninio personalo atstovai iš Krasnojarsko, Maskvos ir Leningrado, užplūdo Lietuvą ir vietiniai, likusieji, tesudarė minimalų Lietuvos žydų bendruomenės procentą. Tai patvirtina ir Viktoro Petkaus – žymaus disidento ir Helsinkio grupės įkūrėjo žodžiai.

Lietuvoje, lyginant su kitais SSRS regionais, tuo metu buvo išduodamas didžiausias leidimų išvykti į Izraelį skaičius, o šie žydų kilmės atvykėliai, atvykę į Lietuvą 1971-1976 m., tesiekė kuo greičiau išvykti iš SSRS. To meto lietuvių visuomenėje vyravusi nepriklausomybės atminimo ir rezistencijos tradicija, lietuviškoji tolerancijos dvasia, tai, kad skirtingai nuo Rusijos, emigruoti siekiantys žydai nebuvo laikomi priešais ar išdavikais – sudarė žydų disidentams daug geresnes sąlygas laukiant vizų į Izraelį išdavimo. Tai skatino žydų kilmės SSRS piliečių imigraciją į Lietuvą ir lengvino jų integraciją į visuomenę. Dauguma atvykėlių turėjo mokytis tradicinio žydų gyvenimo būdo, kalbos, religija jiems jau nebuvo toks savas, atskiras, uždaras ir svarbus pasaulis, koks jis buvo žydams tarpukario Lietuvoje. Izraelis, kaip galima imigracijos šalis, jiems nebuvo svarbi (priešingai nei gimusiems Lietuvoje). Dauguma imigrantų save kaip žydus suvokė tik todėl, kad tokiais jie buvo laikomi aplinkinių. Priešingai nei Lietuvos žydai jie neturėjo čia žuvusių giminaičių ir vietinių skausmas dėl įvykusio genocido juos paveikė netiesiogiai.

Visos šios priežastys lėmė, kad aštuntojo dešimtmečio antroje pusėje žydai imigrantai iš Rusijos užmezgė nuoširdžius ryšius su lietuvių disidentais (puikiausiu žydų ir lietuvių disidentų bendradarbiavimo pavyzdžiu tapo 1976 m. susikūrusios Lietuvos Helsinkio grupės, į kurios sudėtį buvo įtrauktas ir Eitanas Finkelšteinas, 1971 m. iš Sverdlovsko į Vilnių atvykęs žydų disidentas, veikla) ir Lietuva jiems tapo bene idealiausia emigracijos iš SSRS vieta.

Aplamai, darant apibendrinimus apie sionistinį judėjimą sovietinėje Lietuvoje ir žydų emigraciją iš šalies, žydiškosios, vakarietiškosios bei sovietinės istoriografijos koncepcijos apie žydų integraciją į sovietinę visuomenę leidžia daryti išvadas, jog: a) 1970-1972 m. prasidėjusi SSRS žydų imigracija į Lietuvą įtakojo susiskaldymą tarp žydų tautinio (sionistinio) sparno

atstovų ir nulėmė žydų disidentinio judėjimo kilimą Lietuvoje., b) SSRS žydų imigracija į Latviją bei Estiją lėmė žydų disidentinio judėjimo atsiradimą šiose kaimyninėse respublikose.

Kalbant apie valstybės saugumo komiteto (KGB) santykį su žydų sionistiniu ir disidentiniu judėjimais Lietuvoje akivaizdu, kad sovietinis saugumas, iš vienos pusės, stengėsi riboti žydų emigraciją iš šalies, tačiau žydų, kitų sąjunginių respublikų gyventojų imigracija į Lietuvą ir emigracija iš šalies, tam tikrais laikotarpiais, buvo beveik neribojama. 1967-1980 m. laikotarpiu į šalį atvyko ir iš jos išvyko apie 10 000 žydų iš kitų sąjunginių respublikų. Lyginant procentais, Lietuvoje buvo išduotas didžiausias leidimų išvykti į Izraelį skaičius. Galime daryti išvadą, kad KGB siekis kontroliuoti padėtį bei sukurti savo agentūrinį tinklą užsienio žydų organizacijose, noras supjudyti užsienio žydų bendruomenes (taip pat žydų ir lietuvių bendruomenes JAV, kurių suartėjimo itin baimintasi aštuntojo dešimtmečio antroje pusėje ir devintojo dešimtmečio pradžioje) nulėmė, jog „per Lietuvą“ į Vakarus iš SSRS išvyko ne tik žydų tautybės disidentai, bet ir valstybės saugumo komiteto (KGB) agentai, kurių vienu pagrindinių tikslų buvo valstybės saugumo komiteto specialiųjų priemonių kovoje prieš „žydų sionistinius bei lietuvių buržuazinius centrus“ Vakaruose įgyvendinimas.

1967-ųjų – 1976-ųjų metų laikotarpiu Lietuvoje įvyko ištisa eilė svarbių pokyčių šalies visuomeninėje, politiniame gyvenime, kurie ateityje ėmė smarkiai įtakoti ne tik tam tikrus žydų tautinio judėjimo aspektus Lietuvoje, bet ir lietuvių ir žydų santykius. Sovietinės saugumo struktūros čia suvaidino pakankamai svarbų vaidmenį. Kalbant apie sovietinio saugumo kovos metodus prieš žydų sionistinį judėjimą Lietuvoje trumpai galime išskirti tokius metodus, kaip: Visų žydų tautybės turistų kontrolė; Saugumo agentūrai patikimų, žydų tautybės, asmenų įterpimas į disidentų gretas; Kompleksinė visų į užsienį siunčiamų piliečių žydų laiškų kontrolė; Pokalbių tarptautine telefono linija pasiklausymas; Vietinio – disidentinio pobūdžio pasireiškimų kontrolė ir lokalizacija; Siekis nutraukti JAV žydų ir lietuvių organizacijų suartėjimą; Užsienio žydų organizacijų „agentų ir emisarų“ diskreditacija.